

Микола ІЛЬНИЦЬКИЙ

ДВІ РАСИ, ДВІ КАСТИ, ДВІ ЛІТЕРАТУРИ

(Дмитро Донцов — літературний критик)

Дмитро Донцов — передусім публіцист і політик, ідеолог українського націоналізму, що живив своїми ідеями націоналістичний рух 20—30-х рр. у Галичині та еміграції. Він розробив систему поглядів, що знайшла широкий відгомін серед молодого покоління у суспільно-політичних обставинах, які склалися після поразки національно-визвольних змагань українського народу 1917—1920 рр. по обох боках Збруча. У цій системі як засіб національного виховання та важливий державотворчий чинник неабияке місце посідала література.

Але ідеологізація літератури у статтях Д. Донцова не виводить їх за рамки літературного процесу, позаяк, по-перше, його ідеологічна, ширше — історіософська концепція багато в чому базувалася на літературному матеріалі, а по-друге — його погляди на літературу, інтерпретація багатьох тогочасних художніх явищ мали вплив на літературний процес, викликаючи гостру полеміку не тільки з боку представників комуністичної орієнтації, а й “безсвітоглядно” естетичної (М. Рудницький) та католицької критики (М. Гнатишак).

Молоде покоління людей — і тих, що юнаками брали участь у боях, і тих, що народну трагедію пережили дітьми, — з ентузіазмом зустріло появу нових поглядів на перспективи й тактику національного руху, які були задекларовані у відновленому 1922 р. “Літературно-науковому віснику”. Враження, яке справили статті Д. Донцова в цьому журналі, добре передав Євген Маланюк у написаній згодом статті про нього: “Ми задихалися в світику, щільно обмеженим границями огіенко-винниченківщини. А ось несподівано опиняється серед нас перше число відновленого “Літературно-наукового вісника”. Їм’я редактора — д-р Д. Донцов — ми вже чули, але тільки ім’я, бо ми просто не встигли прочитати його перші речі. Але від того першого числа ЛНВ вже дихнуло на нас першим передчуттям можливої відповіді. Це вже було щось якби прорив облоги, якби вихід у широкий світ, якби відтискання вільного духу — після довгого спаралізування” [1].

Підпорядкованість творчої діяльності Д. Донцова потребам політичного моменту відзначають і дослідники його життя і діяльності. Зокрема М. Сосновський, який був з ним особисто знайомий, вважав, що ця творчість являє собою “вміло стилізовану суміш засад політично-філософських теорій і напрямків та пропагандивної ідеології” [2].

До того часу, поки Д. Донцов став редактором “Літературно-наукового вісника” із усталеною системою поглядів і своїм баченням завдань розвитку української ідеї в умовах, які склалися після поразки визвольних змагань в Україні, він пройшов складну світоглядну еволюцію.

Життєва й політична біографія Д. Донцова в Україні відомі мало. Причини не тільки в тому, що на це ім'я було накладене табу, а й у відсутності джерельної бази, доступної українським дослідникам на батьківщині. Як стало відомо недавно з публікацій Галини Сварник, збірка документів, які стосуються львівського періоду його творчої та видавничої діяльності, зокрема пов'язаної з редагуванням “Літературно-наукового вісника” (з 1933 р. — “Вісника”), знаходиться у Національній бібліотеці у Варшаві, а матеріали повоєнного еміграційного періоду — в Державному архіві Канади в Оттаві.

Характерно, що матеріали варшавської збірки документів не були відомі авторові найґрунтовнішого досі “політичного портрету” Д. Донцова (Нью-Йорк-Торонто, 1974), книги М. Сосновського, в Україні, зрештою, майже незнаної.

Ми подаємо тут головні факти біографії Д. Донцова, залучаючи опубліковані Г. Сварник документи та листування з авторами редагованого ним журналу [3].

Дмитро Донцов — виходець з Таврійського краю — народився 26 серпня (за старим стилем) 1883 р. в м. Мелітополі (тепер Запорізька обл.) в родині купця і землевласника, який примандрував у Таврію з Воронежчини. Склавши 1902 р. екстерном екзамен за програму гімназії в Царському Селі, навчався у Петербурзькому, а з 1909 по 1913 р. (в 1908 р. змушений був через переслідування царським урядом — арешт у 1907 р. — втекти за кордон) — у Віденському та Львівському університетах, в останньому 1917 р. здобув науковий ступінь доктора права.

З 1905 р. почав виступати з публіцистичними та літературно-критичними статтями в українській, російській, а пізніше — німецькій, польській та французькій пресі. З головою поринув у громадсько-політичну роботу. На початку своєї діяльності, як і більшість української прогресивної інтелігенції кінця ХІХ — поч. ХХ ст., поділяв соціал-демократичну ідеологію, але розчарувався в ній головню через негативне ставлення російських марксистів до національного питання, і тому 1915 р. вийшов з УСДРП (Українська соціал-демократична робітничка партія) через антинаціональну позицію її політичної програми. Цей крок був цілком логічний, якщо зважити, що в 1913 р. на Другому студентському з'їзді у Львові Д. Донцов виступив з доповіддю, в якій наголошував на потребі в основу програми політичного руху українців покласти ідею відокремлення України від Росії, а ще до того, в 1912 р., в брошурі “Модерне москвофільство” підкреслював шкідливість цієї політичної орієнтації. У 1914 р. був членом, а потім головою Союзу визволення України, але в 1915 р. вийшов з цієї організації.

Важливий період у житті Д. Донцова пов'язаний з його дипломатичною діяльністю на чолі “Українського пресбюро” в Берліні (1914—1916), яке видавало щотижневий бюлетень “Korrespondenz” та випустило кілька книжок з української історії та політики. В 1916—1917 рр. Д. Донцов — керівник Бюро народів Росії у Берні, звідки їде до Львова, у Львівському університеті здобуває науковий ступінь доктора права, а потім — до Києва, де очолює українське телеграфне агентство в уряді гетьмана Павла Скоропадського, а згодом пориває з цим режимом і стає керівником Українського пресбюро в Берні при Українській дипломатичній місії у Швейцарії (1919—1921). Там він опинився в центрі політичних подій, де вирішувалася доля України. Зокрема, брав участь у роботі Мирової конференції, відстоюючи інтереси України. Згодом він так писав про свою діяльність цього періоду: “Протягом

двох років (1919—1921) удалося нам тоді не лише вести українську пропаганду в швейцарській пресі статтями, але й — через швейцарську телеграфічну агенцію містити в тій пресі майже щодня одну, дві чи три депеші нашого пресового бюро про воєнну акцію української армії (і повстанців) на Наддніпрянщині і в Галичині. Тим шляхом діставалися наші депеші до французької та англо-саксонської преси” [4]. Усе це, звичайно, не могло суттєво вплинути на хід подій, де справу вирішували фактори великої політики, інтереси великих держав. Коли припинила своє існування Українська Народна Республіка, були ліквідовані й її дипломатичні та інформаційні служби за кордоном. Д. Донцов у 1921 р. їде до Відня, куди з Копенгагена приїздить його дружина Марія. Оскільки вона була родом з Галичини, подружжя робить заходи про дозвіл переїхати сюди на постійне проживання, які кінець кінцем, завдяки сприянню графа М. Тишкевича, увінчалися успіхом, і в січні 1922 р. вдалося дістати візу, і того ж таки місяця подружжя приїжджає до Львова, де починається найактивніший і найплідніший період життя і діяльності Д. Донцова, який тривав до Другої світової війни.

Коли Д. Донцов у 1922 р. став редактором відновленого “Літературно-наукового вісника”, він уже був людиною із цілком сформованим світоглядом. Ідеї соціал-демократизму та атеїзму, яким замолоду віддав певну данину, залишилися далеко позаду, до того політичні обставини, власний та життєвий досвід допомогли позбутися їх і утвердитися на засадах інтегрального націоналізму. Це переконливо засвідчує праця “Підстави нашої політики”, видана 1921 р. у Відні. В ній автор основні причини втрати Україною незалежності вбачав у тому, що визвольний рух народу очолили діячі соціал-демократичного табору, які не спрямували енергії народу в русло боротьби за ідеали нації, а, навпаки, гасили її, будували свою політику на засадах федералізму, що практично означало залежність від Москви.

Тому в умовах, які склалися після падіння української держави, треба було докорінно перебудувати політику на засадах європеїзму, суспільного ідеалу нації і людської особистості, здатного до відпору московській експансії. Ці ідеали автор бачив у національних традиціях, передусім традиціях української державності, духу лицарства героїчних періодів нашої історії.

Власне ці засади Д. Донцов і поклав в основу своєї програми як редактора “Літературно-наукового вісника”. Віднова журналу під його керівництвом викликала неоднозначну реакцію серед громадсько-політичних діячів та літераторів. Так, М. Грушевський, А. Крушельницький, О. Олесь, які були в цей час у Відні в еміграції, зайняли різко негативну позицію проти нового редактора, про що дізнаємося з листа А. Крушельницького до В. Гнатюка [5]. Така реакція зрозуміла: вони могли сприйняти критику Д. Донцова провідників нації на свою адресу, що, зрозуміло, відповідало правді. Як відповідало правді й те, що хоча новий “Літературно-науковий вісник” і оголошував себе спадкоємцем найпопулярнішого в Україні журналу кінця XIX — поч. XX ст., пов’язаного з іменами І. Франка та М. Грушевського, напрям його став іншим, він відійшов від демократичних традицій свого попередника.

І все ж, незважаючи на упередження відомих діячів і навіть членів дирекції Української видавничої спілки, яка значилася видавцем “Вісника”, за наполяганням Української військової організації (УВО), зокрема її голови Є. Коновальця, редактором усе-таки став Д. Донцов. Під такою назвою часопис виходив протягом десятиліття, пройшовши за цей період певну еволюцію в напрямі посилення у ньому донцовських ідей інтегрального націоналізму. Внаслідок цього значна частина літераторів, які друкувалися в цьому

журналі, згодом відійшли від нього (Б.-І. Антонич, Н. Лівницька-Холодна, Ю. Липа та ін.), оскільки були проти зведення літератури до суто ідеологічної функції.

Негативне ставлення до “ЛНВ” представників різних політичних угруповань пояснюється й авторитарністю його головного редактора, який не бажав іти на жодні компроміси зі своїми політичними опонентами. Так, у листі до Є. Маланюка від 19 вересня 1931 р. він писав, що “з самого заложення “ЛНВ” і досі поставив справу так, що я ніяких редакційних колегій зносити не буду, бо це значило, що нині мені сконфіскували статтю проти Белінського, завтра проти літератури російської, а позавтра проти Сталіна” [6].

Справа, зрештою, не тільки в стилі керівництва, а й у позиції. З цього погляду цікаве визнання самого Донцова, що С. Петлюра, будучи редактором журналу “Украинская жизнь”, обіцяв на жарт колись запросити його “редактором спеціально створеного для Вас журналу, де матимете вільну руку висловлювати які хочете ересі й бештати які хочете рідні святині...” [7].

Негативне ставлення до позиції журналу поділяла й дирекція Української видавничої спілки, що позначалося на фінансовому стані видання. У цій ситуації Д. Донцов намагався вивести часопис з-під опіки видавничої спілки й пустити його в “самостійне плавання”. Це вдалося зробити завдяки фінансовій підтримці родини дружини редактора, яка до того ж була одним із співробітників журналу, та ощадному використанню коштів. Отже, з початку 1933 р. журнал почав виходити під назвою “Вісник” як самостійне видання, а з 1934 р. стала щоквартально з’являтися книжкова серія “Книгозбірня Вісника”, присвячена головним чином політичним діячам, співзвучним “вісниківським” засадам (Муссоліні, Франко, Маккіавеллі, Гітлер та ін.), а також книги самого Д. Донцова “Патріотизм”, “Дурман соціалізму”, “Завдання молодого покоління”.

У “вісниківський” період журналу (останній його номер вийшов у вересні 1939 р.) поступово звужувалося коло його авторів. Частина з них перейшла до журналу “Ми”, який виходив у Варшаві 1933—1939 рр. і стояв в опозиції до “Вісника” (А. Крижанівський, М. Лівницька-Холодна, Ю. Косач та ін.), інші відійшли через особисті, ідеологічні чи естетичні розходження з головним редактором. У всякому разі, говорячи про найближчих до журналу літераторів другої половини 30-х рр., називають переважно “вісниківську квадригу” — Є. Маланюка, Ю. Клена, О. Телігу та Л. Мосендза. Подібне можна сказати й про критиків та публіцистів. Сильну опозицію “Віснику” творили також часопис католицького спрямування “Дзвони” з його концепцією ідейно-етичного естетизму (М. Гнатишак), що згуртував навколо себе значну частину письменницької та інтелектуальної еліти, та двотижневик “Назустріч” з орієнтацією на мистецтво, що стоїть поза ідеологією та політикою і репрезентує суто естетичні вартості.

І все ж мають рацію ті дослідники, які вважають, що “вісниківство” відіграло важливу роль у розвитку української літератури та громадсько-політичної думки на західноукраїнських землях та в еміграційному середовищі міжвоєнного двадцятиліття, крім того, ідейно-естетична боротьба цього періоду була важливим стимулом бурхливого літературного розвитку на цих теренах, де продовжувалися у нових умовах процеси, які на Великій Україні були обірвані сталінськими репресіями.

Діяльність Д. Донцова в ролі редактора та публіциста була спрямована на виховання “невгнутого” характеру, покоління борців за національну державу. Його ідеї мали великий вплив на молодь, яка згодом стала ядром ОУН та УПА. Вони були суголосні з добою, коли, перефразовуючи Є. Маланюка, “над світом сяяв хрест меча”, і для боротьби з ворожою силою треба було гартувати волю, а не інтелект, діло, а не слово, що, зрештою, декларували

поети-“вісниківці”. Львівський період Д. Донцова був апогеєм його творчого піднесення як публіциста і літературного критика.

Друга світова війна принесла з собою рішучі переми. З 1939 р. Д. Донцов — в еміграції. В 1940—1941 рр. видавав у Бухаресті літературний і громадсько-політичний журнал “Батава”. В 1947 р. переїхав до Канади, де помер у 1973 р. у дев’яносторічному віці. У 1948—1953 рр. викладав українську літературу в Монреальському університеті. В еміграційний період написав низку праць, у яких обстоював і розвивав свої попередні погляди: “Дух нашої давнини” (1944), “Росія чи Європа” (1955), “Від містики до політики” (1957). Характерно, що у повоєнні роки Д. Донцов не відновив видання “Вісника” в еміграції, спроби такого відновлення В. Шульги успіхом не увінчалися: протягом 1948—1949 рр. вийшло тільки два номери.

Безперечно, відновленню журналу не сприяли обставини фінансового характеру. Всі часописи, започатковані у повоєнний період в умовах табірнього життя, мешканці яких мали статус “переміщених осіб”, не могли протриматися більше одного-двох номерів (“Арка”, “Вежі”, “Заграда”, “Хорс” та ін.).

Але були причини й ідеологічного характеру. Інші візії майбутнього України та шляхи відновлення її незалежності принесли з собою емігранти з Радянського Союзу, серед них ті, що пройшли сталінські табори (І. Багрянний, Г. Костюк та ін.). Ореол Д. Донцова значно пригас.

Деяке відродження його ідеології в Україні наступило після того, як вона здобула незалежність і відновилася діяльність тих груп та політичних рухів, які були тут у міжвоєнний період та в роки Другої світової війни. Виходять праці цього видатного публіциста й літературного критика (переважно у репринтному відтворенні), популярні праці про ідеологію націоналістичного руху, основні засади якої він розробив зокрема в своїй праці “Націоналізм” (1926).

Виникає потреба звести в певну систему і літературознавчі погляди Д. Донцова на матеріалі його оцінок як постатей та явищ історії української літератури, так і фактів сучасного йому літературного процесу. Зробити це непросто, позаяк література для Д. Донцова, як уже зазначалося, не існувала як самодостатнє явище, суспільну вартість якого визначає мистецький рівень; вона в його статтях та книгах підпорядкована ідеологічним завданням, має підтверджувати концептуальні положення його історіософії та політичної програми. Але, з другого боку, література виступає і основним аргументом цих концепцій та теоретичних побудов. Тому вважаємо за необхідне бодай у загальних рисах окреслити суть основних положень його історіософії України, втілення якої знаходимо в усіх його статтях, зокрема вісниківського періоду, але основні принципи в послідовному й систематизованому вигляді розроблені в книзі “Дух нашої давнини” (1942). Суть її становлять такі пари понять-опозицій: дві раси, дві касты, дві літератури, які передають характер історизму його мислення, зв’язок різних історичних явищ і основні точки опори, підстави для майбутнього.

Поняття “раса” в ті часи вживалося не стільки в антропологічному, що визначає спадкові ознаки, як у політичному значенні. Ю. Липа в “Призначенні України” (1938) вживав його на заміну поняття “нація”, вважаючи останнє порівняно новим, а поняття “раса” історично протяжним, що означає сукупність людей зі спільними традиціями та звичаями [8].

Д. Донцов поняття раси трактує як сукупність психічних ознак, пов’язаних з біологічною будовою тіла, що передаються у спадок, тобто мають генетичний характер. Націю становить не однорідність, а взаємодія різних психічних типів, на її формування і характер впливають також природне та соціально-культурне середовище. Однак, на думку Д. Донцова, кожен із пси-

хічних типів, що складають живе тіло нації, має різну “біологічну потенцію”, отже, відіграє більшу або меншу, активну або пасивну, формотворчу або деструктивну роль в її життєдіяльності, а, отже, й становищі серед інших націй.

Які ж психічні типи виділяє він і яке їх співвідношення вбачає у структурі української нації, що визначило її, так би мовити, статус серед інших народів? При класифікації різних груп нації за психічними ознаками Д. Донцов виділяє два типи рас — володарської вдачі, які стоять на вершині ієрархічної суспільної драбини (нордійська та медитеранська) і вдачі підлеглої, що займають нижчі щаблі (динарська та остійська).

Нордійська раса у таблиці рангів Д. Донцова являє собою найвищий людський тип з такими притаманними їй рисами, як дисципліна, стриманість, невідкупність, лицарські чесноти, державотворчі здібності. Прикмети цього типу притаманні, на думку автора, англійцям, французам, бельгійцям та північним німцям, і майже відсутні в українській нації, за винятком, хіба окремих діячів (І. Богун), хоч колись, у часи Київської держави, були в Україні досить поширені. Частіше зустрічається тип медитеранської, або середземноморської раси з притаманними їй ініціативністю, енергією, чуттям мистецької форми, запальністю (І. Вишенський, І. Сірко, М. Кривоніс, Ю. Тютюнник).

Натомість широко представлений в українській нації динарський психічний тип, який, власне, українці особливо й репрезентують. Йому властиві крайнощі — любов або ненависть, а також прив’язаність до малої своєї батьківщини, побуту і звичаїв, збереження традицій, народного мистецтва. Динарський тип є зразком хліборобської культури. Ці риси в сукупності забезпечують цьому расовому типові здатність перетривати тисячоліття, зберегти свою осідність на одних теренах. Типовим представником динарської раси Д. Донцов вважає І. Франка.

І, нарешті, найнижче місце в цій ієрархії рас займає остійська раса — безініціативна, терпляча, схильна до сприйняття усталених форм, що репрезентує тип спокійного підданого, готового коритися чужій волі. В українській нації цей тип розповсюджений найбільше.

Може виникнути цілком природне запитання: чому Д. Донцов так багато уваги приділяє питанням расових інгредієнтів у будові української нації, адже він не був фаховим антропологом й, отже, не керувався суто науковими мотивами? Справді, матеріали расових концепцій мали служити Д. Донцову додатковим аргументом для власної історіософської концепції України. Адже всі наведені психічні типи поділені на дві основні категорії — володарської і підрядної вдачі, оскільки, за переконанням автора, “певним є факт, що, як каже одна з постатей Шекспіра, в “обличчі людини можна бачити її серце”, а в фізичнім обличчі — обличчя духове”. І Шевченко ділив своїх земляків на козаків і свинопасів, на людей “овечої натури” і “лицарських синів” з “благородним тілом” і особливою “чистою” кров’ю” [9].

Звідси расовий підхід перекидає місточок до кастової концепції його історіософії. З двох рас по суті формуються дві касти суспільного організму нації — державотворча, мілітарно-героїчна, здатна волею і думкою організувати державне життя, розумом і силою гарантувати його стабільність. Коли ж ця аристократична верства, ця володарська каста виявляється знищеною або коли вона перероджується, країна опиняється в небезпеці, гору беруть сили, що виражають ідеологію громади, маси, дбають передусім про свої майнові інтереси, добробут, що призводить кінець кінцем до втрати державності.

В історії України Д. Донцов виділяє три верстви, з якими пов’язані періоди її державності: володарська верства давньої князівської Русі, ли-

царство Литовсько-руського князівства та козацька старшина періоду Гетьманщини. Саме на цих періодах він ставив наголос, вбачаючи в них джерело відродження української держави. Причому особливо виділяв київський князівський період, оскільки “доба старокиївська була зовсім самодовліюча, не маючи поза своєю територією ніякого іншого — крім Києва — осередка ні політичного, ні релігійно-культурного тяжіння. Київ з ролі культурного центру не абдикував (зрікався) ніколи [...]. Ніби був свідомий своєї місії в майбутнім. Мабуть, неясна свідомість його місії, ще не сповненої, диктувала їй більшовицькій, а перед тим царській Росії їх руїнницьку політику щодо цього міста” [10].

Цим Д. Донцов наголошував, з одного боку, що державотворча роль Києва не вичерпана, і він залишається запорукою відродження української держави, а з другого — підкреслював зв'язок між усіма трьома періодами піднесення України. За його переконанням, литовсько-руська знать була прямим продовженням дружинників княжих часів і водночас предтечею козацької старшини. При антипатії до П. Куліша у статті “Два антагоністи (П. Куліш і Т. Шевченко)” він схвалював його думку, що “в Дніпрових здобичниках відгукнувся гарячий темперамент стародавніх русичів”, тобто, що козацтво було продовженням київської відміни західноєвропейського лицарства, — верстви не руїнницької, а державотворчої, будительки і охоронниці великої культури, верстви, яка по французькій революції стала осоружною своїм духом всім “поступовцям” і “демократам”, в тім (числі) і Кулішеві” [11]. Етапи піднесення і занепадів України Д. Донцов безпосередньо пов'язував з формуванням і розкладом панівних верств, аристократії. Зокрема, падіння козацької держави було, на його думку, наслідком того, що козацька старшина “по вуха погрузла в приватному житті”, що козаки, вчорашні лицарі, обернулися у свинопасів — стали дворянами [12].

Цікаво, що зовсім протилежну точку зору на проблеми, які висував і обгрунтовував Д. Донцов, висловив Ю. Липа. “Що ж привело до занепаду Козацьку державність, — писав він у книжці “Призначення України” (1938)? Адже ж була вона побудована на засадах воєнної організації, отже, тим самим завжди була здібна до оборони й наступу. Саме з тої занадто великої військовості й зроджувалася часто небезпека для козаччини, аж вкінці знищила Козацьку державу. Уміння козаччини битися, не ненавидячи, і “ворогові поклін давати”, трактування лицарськості як змісту держави — зашкодило” [13].

Цитовані слова Ю. Липи сприймаються як пряма полеміка з Д. Донцовим, хоч “Призначення України” було написане перед “Духом нашої давнини”. Ю. Липа був переконаний, що не протиставлення, а взаємозв'язок різних складників нації здатний забезпечити повноцінне функціонування цілісного національного організму, і селянство в цій структурі становить один з найважливіших елементів і державотворчих чинників, до того ж різниця між ним і елітою дуже умовна.

Отож, цілком природно, що в книжці “Дух нашої давнини” знаходимо іронічний погляд на “самозакоханого гніздюка” Ю. Липу та його формулу українського патріотизму — хутір П. Куліша та сімейну згоду в світі Наталок Полтавок... Але він іронією не вдовольняється і пропонує власну формулу патріотизму — “ідеал Ігорових воїнів” та Вишенських, цих “воєнників” у рясі в стилі Савонаролі” [14].

Тут підходимо до того пункту, де у сферу донцовської історіософії та ідеології безпосередньо включається культура і література, яка, власне, має під-

твердити кастове розмежування в національному організмі як явища вищого, “аристократичного”, і нижчого “підрядного” характеру: “Чи селянська культура не має права на існування? Ніхто їй того заперечувати не буде. Селянська культура може бути по своєму багата і стародавня, але тим не менше лишиться вона селянською, себто культурою нижчої верстви, яка сама звичайно шукає взірців у культурі панській, а не навпаки. Селянська культура, культура провансальця, гуцула або баска існувала й існуватиме, але трагедія нашого часу в тім, що наша інтелігенція намагається з культури підрядної кляси, з принципів рідного провансальства зробити орієнтаційний або гравітаційний осередок для національної культури взагалі” [15].

Така позиція видається дуже вразливою, якщо згадати, що саме ця, народна культура, була носієм національної ідеї в часи занепадів державного життя, коли вищі аристократичні, елітарні верстви денационалізувалися і послуговувалися здобутками чужої культури. До того ж хіба, приміром, українські історичні пісні та думи не несли в собі загальнонаціональної ідеї, а мали тільки регіональний провансальський характер? Видається, що й Григорій Сковорода, якого так часто бере собі в соратники Д. Донцов, говорячи про потребу відповідності кожної людини “сродній праці” (але не згадуючи “пізнай самого себе”), тут не погодився б з автором “Духу нашої давнини”, бо ж він умів і не вважав чимсь принизливим для себе поєднати голоси Горация і простої пастушої сопілки, заявити, що “мой жребій с голяками, но Бог мудрости дал часть” [16] і поставити меч мудрості вище, аніж зброю мілітарну, “оружіе воинства” [17].

Оскільки історіософська концепція Д. Донцова, яка мала виразну ідеологічну спрямованість, базувалася передусім на літературі, то нічого дивного немає в тому, що література не трактувалася як самодостатня національна вартість, як автономна галузь духовної діяльності, а була підпорядкована світоглядній доктрині автора. Сукупність літературних явищ із складним переплетенням тем, мотивів, образів, літературних течій була піддана логічній вівісекції, й поділена на дві категорії — літературу сили, літературу енергії, що виражала ідеї мілітарної, володарської касты, з одного боку, й краси, гармонії, яка втілювала ідеї касты хліборобської, підлеглої — з другого. Відповідно до того або іншого розряду були віднесені письменники. При чому вибиралися ті твори, які під зазначену автором категорію підходили, й ігнорувалися ті, які їй суперечили. Внаслідок такої операції постали дві українські літератури (чи не приходить тут на згадку ленінська теза про дві національні культури в кожній національній культурі, в якій поділ здійснено за класовим підходом), де по один бік опинилися Т. Шевченко (якоюсь мірою і його попередник І. Котляревський), Леся Українка, поети-“вісниківці”, а по другий — П. Куліш, М. Драгоманов, І. Франко і майже вся решта письменників ХХ ст. як Наддніпрянщини, так і Галичини.

Тенденційність такого підходу впадає у вічі кожному неупередженому читачеві, навіть якщо він не є фаховим істориком літератури, дослідником творчості того чи іншого з названих письменників.

Почнемо з постаті Т. Шевченка. У “Дусі нашої давнини”, що є підсумком, квінтесенцією сказаного на цю тему раніше, Д. Донцов пише, що Т. Шевченко ділив українську суспільність “на людей шаблі і булави і — плуга і коси. В нього різкий розподіл на козаків і свинопасів, на протилежних бігунах суспільности стоять: “Святі лицарі” і — “підлії раби” (“Юродивий”), “мужицькі душі” (“Княжна”); козаки і “плебеї”-гречкосії” (“Неофіти”) [...] Козаки лицарі і — гречкосії, це вічне протиставлення двох

каст у цього мужицького поета”. [...] Символ першої касты — меч, другої — плуг і леміш” [18].

Д. Донцов постійно підкреслює козацьку тему Шевченка, яку І. Франко називав “романтичним націоналізмом”, хронологічно замикаючи цей період 1843 роком [19]. Цей мотив особливо яскраво виявився в його ранніх поемах і майже відсутній у творах пізніших періодів, зокрема написаних після заслання. Але справа не тільки в цьому. Справа в тому, чи дійсно поняття “козак” і “гречкосій” мають означати в Шевченка ієрархізацію за суспільним призначенням і виступати як антагоністи: козаки — герої, лицарі, “гречкосії”, тобто селяни — плебей, “підлі душі”, яким призначено бути нижчою верствою, підлеглими? Такий погляд не відповідає загальному духові Шевченкової поезії, його поглядів на той соціальний стан, з якого він сам вийшов. Для нього “хліб”, “нива”, “сім’я” — священні поняття, а уклад сільського життя — патріархальний, перевірений досвідом багатьох поколінь — виражає високі моральні засади. Для нього “Нічого кращого немає, Як тая мати молодая З своїм дитяточком малим”, в часи неволі у казахських степах йому марилися не картини кривавих боїв, а “Садок вишневий коло хати”, “плугатарі з плугами” та наука матері, а в холодному Петербурзі мріялось поставити “хату і кімнату”, щоб було “з ким сісти, хліба з’їсти”...

Д. Донцов різко критикує тих авторів, які ці засади Шевченкової творчості трактують як визначальні, зокрема погляд Ю. Липи, що “духовність Тараса Шевченка є найбільш українською з цього погляду. Це ж у нього побіч найбільш демонічних, світоборчих мотивів є мотиви найбільшої відданості родині як “раю на землі” [20]. Його формула українського патріотизму — це “згода в сімействі, мир і тишина,— пише він.— Ю. Липа хоче цю тишину зробити формулою цілого нашого не лиш простонароднього, а загальнонаціонального життя” [21].

Ця суперечка двох політичних ідеологів у багатьох інших питаннях, зрештою, або солідарних між собою чи близьких у поглядах, зумовлена, очевидно, різною точкою зору на питання моралі. Для Ю. Липи, це контроль над окремою індивідуальністю, “громадська опінія”, як усередині нації, так і в стосунках із зовнішнім світом: “кодекс своєї сільської ввічливості”, який “випливає з його культури” [22]. Погляд Д. Донцова на мораль був зовсім інший. Четвертий розділ його книжки “Націоналізм” має назву “Фанатизм і “аморальність” як четверта вимога волевого націоналізму” (першими трьома були: “воля як закон життя”, “роля від’ємного моменту”, “романтизм, ілюзіонізм”). І хоч слово “аморальність” взято в лапки, пояснення цього положення їх знімає.

З точки зору автора “Націоналізму” моральним є те, що сприяє визволенню соціальної енергії, виявленню її сили; добрим є те, що допомагає здійснити наміри, а поганим, що заважає цьому здійсненню. При такому підході не існує якихось вищих загальних засад моральності, в тому числі й християнських. Тому цілком природно, що католицька преса різко засудила “аморалізм” Д. Донцова, вбачаючи в ньому пропаганду хижацького інстинкту, який знищує тривкі підвалини християнської моралі, і прирівнює засади такого виховання з більшовицькими, що однаково веде до морального руїнництва, а відомий публіцист цього напрямку Д. Ісаїв зауважував, що в модерних націоналізмах, які виявлялися тоді в багатьох різновидах, “ціллу ненависти і помсти не є справедливість, спрямування ворога на добрий шлях і т. д., а [...] цілковите знищення противника” і закликав: “Отже, не змішуйте ненависти, що є злочином, з жадобою справедливої відплати, що є

чеснотою. Ненависть черпає собі натхнення з руйницького інстинкту. Чеснота відплати одушевляється милосердям” [23].

Як це не видається дивним, але Д. Донцов і в своєму “аморалізмі” намагається знайти опору в Т. Шевченкові. Щоправда, не так у його творчості, наскрізь пронизаній ідеєю “Божої правди”, як у самій постаті поета. Коментуючи заповіт Тарасового батька, що з нього (Тараса) вийде або щось дуже добре, або велике ледащо, Д. Донцов ставить обидві ці можливості на одну площину, які характеризують, за визначенням М. Гоголя, “залізні чесноти” і “залізні пороки”, отже, поняття добра і зла вважає релятивними категоріями: життя — це боротьба, етичне те, що допомагає здобути перемогу, неетичне — що послаблює волю.

Закономірно постає питання: чи творчість Т. Шевченка узгоджується з постулатами Д. Донцова, прикритими іменем Великого поета? Що стосується категорії моральності, то сміємо стверджувати, що не узгоджується, хоч у самого Шевченка простежується тут складна еволюція. В його романтичних поемах є так багато милої Донцову крові, жорстокості, насильства з боку антагоністичних сил — часто соціальних, а не національних, тобто тих верств, які мають узаконену соціальну ієрархію володарів і підданих, “лицарів” і “свинопасів”. Та навіть уже в ранніх творах, якою б ця жорстокість не була, вона продиктована моральним законом, обов’язком, коли людина опиняється перед необхідністю внутрішнього вибору, як Гонта в “Гайдамаках”, коли цей обов’язок ставить його перед альтернативою: рідні діти чи обов’язок, присяга, і вибирає друге:

*...Щоб не було зради,
Щоб не було поговору.
Панове громадо!
Я присягав, брав свячений
Різати католика...*

Але навіть шевченкознавці радянського періоду з обов’язковим для них “класовим” підходом змушені були визнати “той парадоксальний факт, що в деяких творах Кобзаря помітні зовсім несподівані для поета-революціонера нотки всепрощення”, оцінку персонажів “з позиції не класової, а християнської моралі” [24], покаяння за вчинені жорстокості, моральне переродження. Пояснювалося це зазвичай “суперечностями класової боротьби”, відсутністю сили, здатної організувати стихію селянської маси, світоглядною непослідовністю автора тощо. Тим часом для письменника визначальними були не часткові, а універсальні принципи, він, за словами І. Франка, на основі фактів буденного життя намагався скристалізувати чисту ідею. Мотив прощення підноситься до рівня одної з таких ідей (“Варнак”, “Юродивий”) і доходить свого апогею в поемі “Неофіти” (1858), де звучить “молитва Богові” навіть за прощення “ката людського”, як простив він розбійників, які покаялися.

Ю. Шевельов, аналізуючи поетичні твори Т. Шевченка, написані протягом 1860 р., скрупульозно простежує, як від “візії кривавої помсти” за кривди народу, що востаннє виявило себе у вірші “Осії. Глава XIV” (“Не втечете і не сховаєтеся: всюди Вас найде правда-люта...”), поет переходить до переконання про відродження України не через “сторіки” крові і сокиру, а через неминуче торжество справедливості, правди, і навіть образ сокири, який він раніше закликав вигострити, щоб “збудить хиренну волю” (“Я не нездужаю, нівроку...”), він тепер відкинув як засіб здобути волю. У вірші “Бували війни й військовій свари...” від 26 листопада 1860 р. він мовби вступає у відкрити

полеміку із самим собою минулорічним, пишучи, що зміна соціального устрою прийде “і без сокири” [25].

Учений робить висновок: “Як у 40-х рр., коли він [Шевченко] зіткнувся з комплексом гайдамаччини [...] і переборів його у віршах “Трьох літ”, — так і тепер він переборів комплекс російського революційного радикалізму О. Герцена і його послідовників” [26]. Йдеться не про те, щоб приймати беззастережно оцінки та характеристики Ю. Шевельова (хоч вони достатньо аргументовані), йдеться про те, що таке колосальне явище української культури, як Тарас Шевченко, постає тут в еволюції, у розвитку, у шляху до гармонії і господньої правди та милосердя. А чим же пояснити віру в те, що ми “діждемось-таки колись” Вашингтона “з новим і праведним законом”, тобто діждемось демократичної конституції, противником якої робить Шевченка Донцов?! У донцовському ж трактуванні виділено один з етапів цієї внутрішньої еволюції поета і зведено його до абсолюту.

Подібна операція здійснена і щодо Лесі Українки у книжці “Поетка українського рісорджіменту” (1922). Дозволимо собі зачитувати один із пасажів цієї праці, щоб дати слово авторові, а не інтерпретувати його висловлювання:

“Викресана немов з одного кусника бронзи, національна ідеологія Лесі Українки була в нас — щось зовсім нове. На місце пацифізму — поставила вона ідею войовничого націоналізму, що був для неї ціллю в собі; що не шукав за виправданнями, ні в інтересах “поступу”, ні “загалу”, ні в “щасті” на сім чи на тім світі. На місце раціоналізму і утопізму, що видумував “кращі ідеали”, — волонтаризм. Замість каритативного жалю до подавлених — активну ненависть до переможців; замість так розширеного в нашій поезії розкошований в почуттю жалю, насолоди у власних сльозах — ніцшівське werden hart! На місце холодного інтелектуалізму — релігійність фанатика; де досі вихідною точкою був біль і терпіння, принесла вона ображене почування і унесення горячкою боротьби” [27].

Читачеві, бодай трохи ознайомленому з ідеологічними засадами Д. Донцова, одразу помітно, що положення, які формулює тут автор, не стільки випливають з аналізу конфліктів та сюжетних ситуацій творів Лесі Українки, як виведені з її творчості під певним цілеспрямованим кутом зору. Навіть більше, висновки дослідника не раз суперечать тим світоглядним засадам, які вона сама висловлювала у статтях чи листах. Приміром, у неї знайдемо визнання прихильності не до ідей “войовничого націоналізму”, а до соціал-демократизму і навіть участь у цьому русі; щодо ніцшеанства, то вона застерігала від нього Ольгу Кобилянську в листах до неї; нарешті, Д. Донцов по суті робить Лесю Українку антиподом Михайла Драгоманова, її дядька, погляди якого мали на неї значний вплив, трансформований, а багато в чому подоланий її сильною особистістю.

Та все ж погляд Д. Донцова на Лесю Українку не залишився непоміченим, зокрема такими авторитетними вченими, як П. Филипович і М. Зеров, які відзначили нетрадиційність його підходів до творчості поетеси. Передусім, слушною була визнана думка про сильний струмінь індивідуалізму в творчості поетеси, культу “я”, суголосного з духом західноєвропейської поезії — від Байрона до Г. Ібсена, вольової стихії. Щоправда, М. Зеров твердить (з чим би вже навряд чи погодився Д. Донцов) про симбіоз у поезії Лесі Українки індивідуалістичних ніцшеанських настроїв з соціальними ідеями Маркса; ці два начала, на його думку, “перетворилися в ній органічно й ґрунтовно і дали своєрідний приріст” [28].

Треба віддати належне умінню Д. Донцова в'язати ланки логічних переходів, що разом творять послідовну і взаємопов'язану цілісність: читач потрапляє під владу твердої руки провожатого, що впевнено веде від одної до другої добре розставлених опорних точок самого художнього матеріалу. Крім цього, обирає для аналізу ті твори Лесі Українки, які найбільше піддаються "різночитанню", і його прочитання припасовується до сюжетної канви. Одним з таких творів є драматична поема "Кассандра", над якою поетеса почала працювати в 1903 р., а завершила її в 1907 р. Д. Донцов трактує як вияв провіденціального, пророчого дару української Сивіллі, що передбачила не тільки криваві події на Україні, а й їх трагічний для її батьківщини результат, як бачила загибель Трої Кассандра і не могла нічого вдіяти, аби відвернути її, "бачила незлічими орди варварів з півночі, що сунули на край [...]. В смертельнім страху за націю бачила вона вже цілком близько сю хвилину поражунку, і нам, сучасникам вогневого хрещення нації, мимоволі пригадуються її вірші про ту "війну страшну і невблаганну",

*без гасел бойових, без гучної музики,
без грімких виступів... [29].*

Цікаво, що й інші дослідники творчості великої поетеси бачили в "Кассандрі" відгук на події суспільно-політичного життя на Україні в кінці XIX — початку XX ст. і можливий результат їх розвитку. Чи не найпрозоріше висловився О. Білецький у передмові до 6-го тому "Творів" Лесі Українки (1929): "Це — один із висновків, що зробила Леся Українка з власної політично-громадської роботи [...]. Але разом із тим — це і фатальний прогноз, виправданий фактами, ролі, що її певна частина української революційної інтелігенції (яка, як і Кассандра, знала "правду", але не мала сили "керувати правдою") відіграла в тій Революції, до якої Леся Українка не дожила" [30]. Згодом автор передруковував статтю з деякими змінами і скороченнями під назвою "Антична драма Лесі Українки" ("Кассандра"). Він обстоював право робити свій висновок з трагедії, та висновку по суті не було: був натяк, була аналогія, але яку "правду" знала Леся Українка: ту, про яку говорить Д. Донцов, а чи ту, про яку "весь час говорили більшовики", чи, може, це одне й те ж?..

Ще одне принципове положення брошури "Поетка українського рідоджімента" полягає в тому, що творчість Лесі Українки, сповнена вольового трагізму, "сповнена одним несамовитим закликком "bella vendetta" (прекрасної помсти), і зовсім позбавлена співчуття до тих, хто страждає, що "гаслом її творчості стали слова Ніцше "Війна і мужність довершили більших діл, як любов до ближнього" [31]. Це твердження базується головню на драматичній поемі "Одержима", героїня якої — грішниця Міріам — повірила в Христа й готова всюди йти за ним безвідмовно, але так, щоб і на себе брати частку його страждань на тернистій дорозі, але не згодна любити "всіх", любити й ворогів. Одержима ідеєю, вона вмирає не за "розумні", приступні всякій юрбі речі, не "за щастя... не за блаженство... ні, ... з любові!" [32]. У цьому ж ряді автор ставить і драму "У пущі", в якій сильна індивідуальність скульптора Річарда Айрона рішуче стає проти смаків юрби, що замість дати йому можливість творити, змушує його робити свічники.

Сприйняття поезії Лесі Українки як "прекрасної помсти", очевидно, не в останню чергу було викликане близькістю світоглядно-ідеологічної платформи Д. Донцова до ідеології фашизму, що утверджувалася у цей час в Італії, на що, зрештою, вказує сам автор, щоправда, беручи ще слово "фашизм" у лапки. І тут він користується тим самим методом, що при підході до творчості

Т. Шевченка, тобто обминає ті твори, які під його доктрину не підходять або суперечать їй. Так, зовсім оминає він один із шедеврів Лесі Українки — драму-феєрію “Лісова пісня”, де мотив самопожертви і незнищенності духовного начала, того, “що не вмирає”, а не помсти, піднесений до апофеозу. А хіба у власних віршах поетеси не проймає душу її ліричної героїні туга за рідним краєм, хіба не відчувається упокорення перед неминучістю згасання (“Країно рідная, моя далека мріє...”, “Хотіла б я уплисти за водою...” та ін.). Тим-то не дивно, що М. Зеров сперечався з Д. Донцовим: “Ціла низка образів (Дантова жінка, Іфігенія, Ієфая.— М. І.) [...] виразно свідчить, як помиляються всі ті, хто уявляє собі поезію Лесі Українки однобічно, тільки як проповідь “bella vendetta” [33]. І все ж “Поетка українського рісорджіменту” — одна з найоригінальніших праць Д. Донцова з ділянки літературознавства, в якій є ряд тонких спостережень над стилем поетеси, зокрема музичним характером його імпресіоністичності.

Як беззастережно Д. Донцов приймав Лесю Українку, так категорично не приймав Михайла Драгоманова. Трагічна візія української Сивілли — поразки української революції, за його переконанням, була багато в чому результатом діяльності і її дядька, що разом зі своїми учнями, прихильниками соціал-демократизму і федералізму, виховали ціле покоління у цьому ж дусі, яке було нездатне повести український народ на боротьбу за національну державу, коли для цього настав слухний час.

Михайло Драгоманов є негативним персонажем усієї публіцистики Д. Донцова, проти нього він пускає найгостріші стріли іронії та сарказму. М. Драгоманов постає в донцовській інтерпретації як антагоніст Т. Шевченка, оскільки філософія Шевченка виросла на Біблії зі старозаповітним розмежуванням добра і зла, а відповідно — вини й кари, віщуванням апокаліпсису, а філософська основа поглядів Драгоманова — соціал-демократичні теорії ХІХ ст. з гаслами гуманізму і “братерства народів”, а не національної ідеї, що, на його думку, було прислужництвом Москві і привело згодом до трагедії нашого народу. Т. Шевченка Д. Донцов трактував як свого соратника, М. Драгоманова — як свого противника. “Протест Шевченка,— писав він у статті “Шевченко і Драгоманов” (“Вісник”, 1938, кн. 9),— був протестом члена пануючої, хоч хвилево пониженої, касты, не касты рабів. Тому і звертався він насамперед не проти матеріальних кривд (як М. Драгоманов.— М. І.), а проти морального пониження, проти зневаги, образи чести, гідности. Цього, очевидно [...] не міг простити йому плебей Драгоманов” [34].

Основне вістря донцовської критики було спрямоване проти праці М. Драгоманова “Шевченко, українофіли і соціалізм”, яка була вперше опублікована у збірнику “Громада” (Женева, 1879, № 4), а відомою широкій громадськості стала після того, як І. Франко видав її у Львові в 1906 р. зі своєю передмовою.

Як то не раз бувало в розвитку української суспільної думки, творчість Т. Шевченка була радше приводом для ідей статті М. Драгоманова, аніж предметом її аналізу, тут маємо щось на зразок того прийому, до якого згодом вдався І. Франко у відомій статті “Поет зради” про Адама Міцкевича. Драгоманов, на думку Франка, виступив у цій статті не літературним, а “громадським” критиком, але в ній було немало справедливого, насамперед — вимога дивитися на великого поета не як на культ, а як на суспільно-культурне явище, яке вимагає і заслуговує глибокого наукового підходу й аналізу. Вимога, правду кажучи, актуальна й надалі, аж до наших часів, коли рядки “Кобзаря” цитують на підтвердження чи посилення тих або інших партійних програмних гасел. З другого боку, виділення соціологічного еквіваленту з

художніх текстів небезпечно для обох сторін, оскільки поетичний світ завжди багатший від схем, у які намагаються убити образи, і виривається з-під інтерпретатора надто соціологічного стибу.

Отож, у Драгомановому трактуванні характеру творчості Т. Шевченка немало було суперечливого і необ'єктивного. Передусім, щодо освіченості поета. М. Драгоманов вважав, що Т. Шевченко базувався тільки на Біблії і не був ознайомлений з суспільно-політичними ідеями тогочасної Європи, що обмежувало його світогляд і тягнуло назад. Творчість Т. Шевченка переконливо спростовує такий погляд, який, можливо, склався у дослідника через необізнаність його з усією творчою спадщиною поета, зокрема з його "Щоденником". Як твердить сьгоднішня дослідниця, не знання західноєвропейських ідей, зокрема революційного радикалізму О. Герцена та його послідовників, а свідоме переборювання їх визначає характер ідейно-світоглядного спрямування творчості Т. Шевченка, її еволюції [35], і біблійність тут не завада світоглядові, а, навпаки, підмога, бо саме вона збагатила поетову революційність глибоко етичним началом.

Ідеологічні пересадки статті М. Драгоманова згодом були проаналізовані С. Смаль-Стоцьким, П. Филиповичем та ін. Але в них немає зневаги до опонента. У статті "Шевченко і Драгоманов" Д. Донцов виступає ще більшою мірою політичним критиком, аніж М. Драгоманов у статті "Шевченко, українофіли й соціалізм". Він заперечує в Драгоманові його ідеї демократичного федералізму, не враховуючи того, що вчений не бачив у тодішніх умовах можливості досягнення Україною державної незалежності, звідси — його ідеї зв'язку українського суспільно-культурного руху із загальноросійським та загальноєвропейським, розвитку цієї боротьби в конституційному руслі.

Варто зауважити, що критика Д. Донцовим "драгоманівщини", передусім його ідеї про потребу зв'язку української літератури з російською і через її посередництво вихід на європейські обрії, а також українського провінціалізму, що в костомарівсько-драгоманівському варіанті мав назву "літератури для домашнього вжитку", і навіть волюнтаризм Донцова — перегукувалися з боротьбою проти малоросійщини, заклик "геть від Москви!", орієнтації на психологічну Європу й вітаїзмом Миколи Хвильового. У них обидвох є навіть розуміння характеру цього європейського духу, а саме: фаустівське начало європейської людини, її творчо-бунтівний дух ("фаустівська" формула йшла, ймовірно, від книги німецького історіософа О. Шпенглера "Присмерк Європи" (1923), яка мала широкий резонанс у світі). Д. Донцов цікавився публіцистичними працями М. Хвильового, особливо був захоплений його памфлетом "Думки проти течії" (1925). Він цілком ігнорував марксистську фразеологію публіциста, вважаючи її, очевидно, тактичним прийомом, бо боротьба між гаслами "Європа" чи "просвіта" далеко виходить за рамки чисто літературної дискусії і "хто знає, чи не стануть колись (дискутантанти. — М. І.) в такій суперечності, як колись з теоріями Руссо — гільотина" [36]. Стаття Д. Донцова має назву "Фавст проти Драгоманова".

Отже, Д. Донцов — категоричний: "Між Драгомановим і Шевченком — треба вибрати [...] Різні джерела їх мудрости, різна й сама їх мудрість. У одного пристрасна любов до свого і — логічна консеквенція — нехить до агресивного чужого. У другого — понижуюче братання з чужим. У одного — розуміння життя як пишної феєрії, трагічної, страшної, небезпечної і віра в людину, як активну дієву силу історії. У другого — розуміння життя, як поступового автоматичного "поступу", як пристосовання до обставин, які — не людина — є рішальним чинником" [37].

Тут справді окреслені основні контури двох світоглядів і відповідно двох політичних орієнтацій. Але в такому разі треба вибирати не тільки між Т. Шевченком і М. Драгомановим, але й між Т. Шевченком і І. Франком, який теж був “поступовцем” і, видаючи працю “Шевченко, українофіли й соціалізм” уже в 1906 р., назвав її “окрасою нашої критичної літератури”, “цінною і неперестарілою” для “усіх, кому дороге наше слово і дорогі ті ідеї, для яких працювали й боролися оба чільні сини України — Шевченко і Драгоманов” [38].

Отже, І. Франко не вибирає між Шевченком і Драгомановим, а ставить їх поряд. Як же в такому разі ставиться до Франка Д. Донцов? Очевидно, для нього самого ця проблема була непростою, тут постійно відчувається якась дивна для категоричного й безапеляційного критика подвійність критеріїв, яесь вагання. З одного боку, майже в усіх статтях Донцов 20—30-х рр. виступає, скажемо так, опонентом І. Франка: він відносить автора “Каменярів” і “Мойсея” до динарської (хліборобської) раси, яка творить касту підлеглих, а не володарів, а в літературі — до представників не енергії і сили, а гармонії і краси, яку явно вважає деструкційним елементом нації, і водночас постійно говорить про нього з повагою, визнає його величезний художній талант і не раз використовує його вбивчі вислови образи-характеристики різних суспільних явищ, приміром, називає “бессервісерською” тупоумну науковість своїх опонентів тощо. Тільки в період другої, повоєнної еміграції знаходимо вже більш-менш укладене в певну логічну схему “єднання протилежностей”. Маємо на увазі статті “Душевна драма І. Франка і його сучасників” та “Мойсей” І. Франка”, що увійшли до його книжки “Туга за героїчним” (1953). Говорячи про те, що його “вірую” було “вірую” його доби, спрямоване переважно в бік соціалізму” [39], Д. Донцов “прощав” І. Франкові те, що записував у смертні гріхи М. Драгоманову. Щоб подолати таку суперечність, дослідник висуває тезу про конфлікт І. Франка з самим собою, про дві іпостасі поета, роздвоєність його натури між органічною національною правдою в ній і накиненою, чужою ідеологією інтернаціоналізму та — в душі своєї історіософської доктрини — “між настроями мирної хліборобської душі, і добою, що жадала появи людини не плуга, а меча” [40]. Після цього уже й твердження, що І. Франко у багатьох відношеннях був протилежністю Т. Шевченка, не має тієї гостроти протиставлення, як у випадку з Т. Шевченком і М. Драгомановим.

На думку критика, І. Франко пережив глибоке почуття сумніву, зневіри, боротьби з самим собою, і тільки на порозі могили з “палаючим жалем” усвідомив, що для визволення народу замало плуга, що тут потрібний меч, і в ньому пробудилася гаряча віра і лицарський дух, з яких він глузував раніше. Той стан нещадних двобоїв, що велися в душі поета, Д. Донцов проєктує на ситуації його творів і виводить з цих безкомпромісних поєдинків ті висновки, які відповідали його світоглядові. Він, приміром, солідаризується з тим Мироном з Франкової поеми “Похорон”, який покинув свій табір і перекинувся до ворогів, бо переконався, що перемога сил народу, які він вів у бій, була б гіршою, аніж їх поразка, бо

*Їх смерть будучі роди переродить,
Вщепить безсмертну силу — ідеал.*

А ідеал — то, звісно, вже прерогатива не плебейської маси, а лицарства.

У поемі “Мойсей” голоси Авірона і Датана, а також Азазеля — це ж голоси в душі самого Франка, які він хоче заглушити, прогнати від себе, але не може, не має сили зробити цього, бо в них закладено немало практичного глузду (турбота про коней, кіз та овець) тієї самої плебейської маси, яку вів

у бій за визволення Мирон, а потім перекинувся в табір їх ворогів, а Мойсей засумнівався, зрадив свою віру в Бога, в свою місію. І він усвідомлює, що втрата цієї віри є і втратою місії. І Донцов переносить центр ваги від Мойсея на “парубоцтво” з довгими мечами, людей з “вищими прикметами духа”, які поведуть народ у похід без Мойсея далі. “Чи не актуальною є пригадка — зауважує автор у статті ”Мойсей І. Франка”, — що мусить наша національна збірнота, коли прагне не смерті, а життя,— перетворитися з народу “лінивих кочовників” чи орачів — в “люди героїв”? [41].

Висновки Д. Донцова влягаються в його логічну схему. Але чому іпостась Мирона-відступника цілує у труні іпостась Мирона, який загинув, і в того з уст пішла кров, а в кінці твору звучить тривожне запитання:

*Чи вірна наша чи хибна дорога?..
І чом відступників у нас так багато?
І чом для них відступство не страшне?
Чом рідний стяг не тягне їх до свого?*

І. Франко, мабуть, не так легко й однозначно вирішував питання, які мучили його, як Д. Донцов, який мав на все готову відповідь...

Не так усе просто й з “Мойсеєм”: адже саме постать цього проводиря стоїть у центрі твору. І зовсім не тою “нутою” завершується поема, що її як квінтесенцію виводить Донцов, що народ є стрілою у натягнутому луці Господа, і стріла ця, наострена до бою, не сміє бажати спокою, а важливіша в ній, мабуть, “нута друга”, якою завершується “Мойсей”: так, ледачі народи-кочівники перетворюються в героїв, але

*...Підуть вони в безвість віків,
Повні туги та жаху,
Простувать в ході духові шлях
І вмирати на шляху...*

Отже, вони йтимуть разом — і мужність Єгошуа, що повів парубоцтво в похід, і розум та муки Мойсея, який передав свій досвід дітям, таким спраглим його слова.

Д. Донцов, без сумніву, любив І. Франка, постійно сперечаючись з ним, а потім прийшовши до примирення. Про цю любов говорить хоча б те, що він постійно цитував його поезії, дуже часто неточно, отже, цитував з пам’яті.

Загалом у період повоєнної еміграції Д. Донцов “подобрів” до І. Франка, і не раз, як, приміром, у статті про Олену Телігу “Поетка вогнених меж” [1953] він ставить уже поряд Т. Шевченка, І. Франка, Лесю Українку і — Олену Телігу. “Пригадаймо,— читаємо в цій статті,— скільки ж-то стрічав Франко серед своїх земляків нерозуміння і напасництва! Як картав їх за “брак правдивих характерів”, за “егоїзм і дволичність”, ту “расу сентиментальну, без гарту й вольової сили, таку родючу на всякого роду ренегатів і перевертнів” [42].

Перехід від класиків до сучасної критикові поетеси не випадковий, він продиктований принципом ідеї одержимості, яку критик вбачав домінантною для творчості Лесі Українки й Олени Теліги, яка, за його переконанням, стала спадкоємницею великої поетеси, бо відновила в українській поезії її войовничий дух, життєвий порив, якщо це навіть “танець на вулкані”. Вона кликала за собою “лицарів абсурду”, і, як стверджує Оксана Лятуринська, “дехто з тих юнаків мав на своєму щиті голубий шаль Олени” [43].

Підхід Д. Донцова до сучасної літератури підлягав тим самим принципам, що й до літератури минулого, що переконливо засвідчують праця “Націоналізм” та численні статті на сторінках “ЛНВ”, зокрема “Криза нашої літератури” (1923), у якій зроблено поділ української літератури від І. Котляревського до сучасного стану на літературу енергії і сили, яка, на думку автора, виражає життєтворчий дух народу, і краси та гармонії, в якій виявляється пасивно-споглядальне начало національної психіки. В українському письменстві він бачить явну перевагу другого типу.

Характерним зразком критики Д. Донцова може бути його аналіз вірша П. Тичини “Не Зевс, не Пан...”: “Не Зевс, не Пан, не Голуб-Дух, лиш сонячні кларнети”; “не Гнів, лиш сонячні кларнети”... Таким був їх (українських політиків часів української революції 1917 р.— М. І.) бог, прекраснодушний міщанський “бог”. Зевс — який панував над світом, Пан — символ його “окультної” сили, що є у вічних русі, Голуб-Дух — що створив з хаосу світ, Гнів, що хоче його зруйнувати, всі ті боги були занадто перейняті волевым формотворчим первнем, щоб заімпонувати мертвим власникам мертвих душ українського Прованса. Їм треба було “сонячних кларнетів”, тихого муркотіння kota під грубкою, або мрійливого патосу цвіркуна. В тім лиш бачили вони красу і глузд життя” [44].

Тому Д. Донцов і поставив своїм завданням формувати літературу іншого типу, літературу національного активізму й націоналізму, невгнутих характерів, лицарів без страху й докори...

Це завдання Д. Донцов здійснював передусім через журнал “Літературно-науковий вісник” (з 1933 р.— “Вісник”).

Якими ж усе-таки були ідейно-естетичні засади часопису у ставленні до тогочасного літературного процесу, формування його обличчя, визначення філософських соціокультурних та естетичних доміант? У плані світоглядно-філософському це доміанта волі над інтелектом, духу над матерією, чину над спогляданням, що веде до “роздвоєння душ”. Проблемі цього “роздвоєння” критик присвятив статтю “Невольники доктрини” (ЛНВ, 1928, кн. 9), згодом перейменовану на “Роздвоєння душі”. Основна теза цієї статті полягала в тому, що більшовицька ідея на Україні не виникла органічно, в процесі саморозвитку нації, а привнесена ззовні, “імпортована”. Вона є по суті варіантом старої великоросійської імперської ідеї поглинання національного, в кращому разі зведення його до рівня регіонального, провінційного: “Передреволюційну формулу — gente полтавець, волиняк і пр., natione москаль, — по кривавій науці змінив большевизм на іншу: gente українець (чорт вже з вами!), natione москаль” [45].

Автор веде цілий шерек скалічених, психічно травмованих сильних індивідуальностей, хто або визнав Росію розумовою вітчизною (як М. Гоголь), або поцілував “пантофлю папи” і прийняв чуже “як своє” (як П. Тичина), або підкорив “національне почуття” наказу чужого розуму “так треба” (як В. Сосюра), або повторював чужі слова як свої (М. Семенко) і далі — О. Слісаренко, Є. Плужник, Д. Фальківський, Г. Коляда... І — ніякого результату над насильством над собою, бо, за визнанням М. Скрипника, пролетарська ідеологія — це “тоненька плівка.. на поверхні бурхливого потоку культурного українського відродження”, а за переконанням самого Д. Донцова, “з заглибленням комуністичної ідеї в психіці українського громадянства — не заломилася життєва сила того громадянства” [46]. Вихід, як знаємо, був знайдений інший: раз “не заломилася” національна ідея, треба знищити її носіїв, і “національне відродження” стало “розстріляним відродженням”.

У плані соціокультурному концепція літератури Д. Донцова передбачає домінанту національного над класовим. Трактуючи літературу як емоційну реакцію на зовнішній світ, він виводив характер цієї реакції не з класової приналежності і навіть політичних поглядів письменника, а з культурної спільноти, що породила його, — нації, або єдності прикмет кількох націй, — цивілізації (шпенглерівські типи цивілізацій), бо подібні настрої та емоції можуть виявлятися у персонажів різних за класовою приналежністю і з різних епох (Прометей, Лір, Дон Жуан тощо). М. Хвильового та М. Бажана Д. Донцов вважав ближчими до “фашистів” Є. Маланюка чи О. Ольжича, ніж до комуніста П. Тичини. Звідси стають зрозумілими мотиви солідарності Д. Донцова з М. Хвильовим, їх спільної орієнтації на фаустівське творче начало Європи. У статті “Росія чи Європа” (ЛНВ, 1929, кн. 1) дано широке обґрунтування донцовського розуміння російського і європейського “культурних континентів”, яке зводиться в загальних рисах до того, що в першому домінує дух пасивності і юрби, який породжує типи бунтівника або раба з настроями “грусти-тоски”, а в другому — дух вільної індивідуальності, який породжує характери, втілені в постатях Дон-Кіхота, Макбета, Фауста, Чайлд Гарольда...

Автор стверджує, що з українських письменників “найбільш оригінальними і здоровими були саме ті, що — продираючися через російський намул, веслували ад фондес (до джерел) західної культури: Шевченко, Коцюбинський, Леся Українка, Зеров, Черемшина, Рильський, Хвильовий...”, і тому, коли наша хвора література хоче свою “душу оздоровити, мусить її перетопити в огні і залізі тої європейської культури, в якій викувалася блискуча й міцна душа європейця, яка любить формувати життя по своїй вподобі...” [47]. Д. Донцов був упевнений, що він виховав когорту літераторів саме такого типу — “трагічних оптимістів”, або, за формулою О. Теліги, “лицарів абсурду”, а саме “вісниківців”, які, за його переконанням, і були справжніми спадкоємцями традицій Т. Шевченка і Лесі Українки.

Нарешті, в плані естетичному концепція Д. Донцова базувалася на тому, що “література — се виражений в слові світ людських емоцій. А цілий ряд емоцій — гнів, ненависть, заздрість, любов [...] відчуває кожна людина незалежно від класової приналежності” і ці реакції, “нервові вібрації” на явища зовнішнього світу передаються, “грають відгомонам в душі читача...” [48].

Такий підхід по суті ідентифікується зі стилем експресіонізму, особливо поширеним у німецькій літературі цього періоду. І хоча Д. Донцов не часто зосереджував увагу на цій проблемі, підтверджує нашу думку стаття О. Теліги “До проблеми стилю” з її наголосом на інтенсивності переживання, вольовій напрузі, здатності гострим зором прорізати темряву доби і зібрати “розкидані факти в одну чітку лінію від минулого до майбутнього” [49].

Із настанови на мистецтво динамізму цілком закономірно впливає неприйняття естетики декадансу з його культом смутку, страждання, примирення з долею, втоми, передчуття неминучості згасання і смерті. Естетику декадансу Д. Донцов вважав “біологічним переляком” і такої позиції не змінив. Інша справа, що змінилося ставлення до його естетичних засад. Якщо в 20—30-ті роки широкий резонанс його концепції волі і чину в літературі був зумовлений обставинами політичного характеру, то після Другої світової війни зміна геополітичної ситуації викликали зміну орієнтирів у політиці, філософії, естетиці, зробила його ідеї ідеями вчорашнього дня, пережитого людством, яке бажало не шляху, зрошеного кров’ю, а праці, не кастової ієрархії, а демократії, а в літературі все більше утверджуються ідеї так не-нависного йому модернізму, які поділяла і талановита літературна молодь

еміграції (Нью-йоркська група). І навіть між “професором” і відданим його послідовником Є. Маланюком виникають розходження, зокрема в сприйнятті творчості поетів-шістдесятників та оцінці творчості М. Рильського. Якщо Д. Донцов називає його “поетом ідилії” і “чорної лжи”, звеличником Сатани, то Є. Маланюк порівнює вірші поета про Сталіна та інших більшовицьких вождів з питтям кумису в шатрі татарського хана...

Колишні гасла Д. Донцова в умовах 50—60-х рр. ставали чимось на зразок пропікаючих закликів Івана Вишенського повернутися до аскези у власниці в епоху Ренесансу.

Дмитро Донцов як ідеолог і як літературний критик був людиною альтернатив і контрастів, він не визнавав взаємопереходів, півтіней і зрізування гострих кутів, переконаний, що “життя йде наперед тільки внаслідок зудару бігунопротилежних напружень, бо полярність життя є його підставою, бо до гармонії йдеться через дисгармонію” [50].

Йому було відплачено тим самим — цілковитим схваленням або запереченням його поглядів і концепцій. А як же тут бути з гармонією? Може, шукати її не в кожному бігунові окремо, а в “зударі” “бігуно-протилежних напружень” думки й волі тієї доби, яку вони відбивають?

1. Маланюк Є. Книга спостережень.— Торонто, 1966.— Кн. 2.— С. 275.
2. Сосновський М. Дмитро Донцов: Політичний портрет.— Нью-Йорк; Торонто, 1974.— С. 25.
3. Сварник Г. Кілька документів до біографії Дмитра Донцова // Записки НТШ. Т. 228: Праці історично-філософської секції.— Львів, 1994.— С. 488-497; Листи Олега Ольжича до Дмитра Донцова // Українські проблеми.— 1994.— № 4/5.— С. 128-146; Листування Юрія Липи з Дмитром Донцовим // Українські проблеми.— 1995.— № 3/4.— С. 130-160.
4. Донцов Д. Рік 1918.— Київ; Торонто, 1954.— С. 127-128.
5. Центральний державний історичний архів України у Львові, Ф.361, оп.1, спр.88.
6. Цит. за ст.: Сварник Г. Редакторська та видавнича діяльність Дмитра Донцова львівського періоду (1922—1939) // Україна в минулому.— Київ; Львів, 1996.— Вип. 9.— С. 156.
7. Літературно-науковий вісник.— 1931.— кн. 12.— С. 1068.
8. Див.: Липа Ю. Призначення України.— Львів, 1992.— С. 101.
9. Донцов Д. Дух нашої давнини... 2-е вид.— Мюнхен; Монреаль, 1951.— С. 219-220.
10. Там само.— С. 84.
11. Донцов Д. Дві літератури нашої доби.— Торонто, 1958.— С. 23.
12. Донцов Д. Дух нашої давнини.— С. 32.
13. Липа Ю. Призначення України.— С. 191.
14. Донцов Д. Дух нашої давнини.— С. 86.
15. Там само.— С. 88-89.
16. Сковорода Г. Твори: В 2 т.— К., 1961.— Т. 2.— С. 43.
17. Сковорода Г. Твори: В 2 т.— К., 1961.— Т. 1.— С. 256.
18. Донцов Д. Дух нашої давнини.— С. 110-111.
19. Франко І. Передне слово [До видання: Шевченко Т. Перебендя.— Львів, 1989] // Франко І. Збір. творів: У 50 т.— К., 1980.— Т. 27.— С. 287.
20. Липа Ю. Призначення України.— С. 149.
21. Донцов Д. Дух нашої давнини.— С. 86-87.
22. Липа Ю. Призначення України.— С. 149.
23. Ісаїв П. Католицький патріотизм і модерний націоналізм // Дзвони.— 1935.— Ч. 8/9.— С. 420.
24. Івакін Ю. Коментар до “Кобзаря” Шевченка: Поезії 1847—1861.— К., 1968.— С. 76.
25. Шевельов Ю. 1860 рік у творчості Тараса Шевченка // Записки НТШ. Т. 224: Праці філологічної секції.— Львів, 1992.— С. 102.
26. Там само.— С. 106.
27. Донцов Д. Поетка українського рісорджіменту.— С. 6.
28. Зеров М. Твори: В 2 т.— К., 1990.— Т. 2.— С. 394.

29. *Донцов Д.* Поетка українського рiсорджiмента.— С. 6.
30. *Бiлецький О.* Трагедiя правди // *Украiнка* *Леся*. Твори.— Харкiв, 1929.— Т. 6.— С. 151.
31. *Донцов Д.* Поетка українського рiсорджiмента.— С. 8.
32. Там само.— С. 19.
33. *Зеров М.* Твори в 2 т.— Т. 2.— С. 380.
34. *Донцов Д.* Двi лiтератури нашої доби.— Торонто, 1958.— С. 41.
35. *Куца О.* Михайло Драгоманов i розвиток української лiтератури у другiй половинi ХІХ столiття.— Тернопiль, 1995.— С. 185.
36. *Донцов Д.* Фавст проти Драгоманова // *Донцов Д.* Наша доба i лiтература.— Львiв, 1936.— С. 37.
37. *Донцов Д.* Двi лiтератури нашої доби.— С. 45.
38. Цит. за кн. : *Драгоманов М.* Лiтературно-публiцистичнi працi: У 2 т.— К., 1970.— Т. 2.— С. 557.
39. *Донцов Д.* Туга за героїчним: Постатi та iдеї лiтературної України.— Лондон, 1953.— С. 67.
40. Там само.— С. 68.
41. Там само.— С. 111.
42. *Донцов Д.* Поетка вогненних меж // *Книжник*.— 1992.— № 4.— С. 11-12.
43. *Лятуринська О.* Зiбранi твори.— Торонто, 1983.— С. 529.
44. *Донцов Д.* Нацiоналiзм.— С. 175.
45. *Донцов Д.* Двi лiтератури нашої доби.— С. 70.
46. Там само.— С. 85, 92.
47. *Донцов Д.* Наша доба i лiтература.— Львiв, 1936.— С. 85.
48. Там само.— С. 70.
49. *Гелiга О.* Збiрник.— Детройт; Париж, 1977.— С. 89.
50. *Донцов Д.* Двi лiтератури нашої доби.— С. 276.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника

ЗБІРНИК ПРАЦЬ І МАТЕРІАЛІВ

на пошану
Лариси Іванівни
КРУШЕЛЬНИЦЬКОЇ

За участю:

Володимира Александровича, Миколи Бандрівського, Марії Вальо, Михайла Гнатюка, Івана Головацького, Василя Гориня, Олександра Дзьобана, Уляни Єдлінської, Ярослави Закревської, Степана Злупка, Луїзи Ільницької, Миколи Ільницького, Володимира Качкана, Романа Кирчіва, Мар'яни Комариці, Степана Костюка, Лідії Коць-Григорчук, Валентини Кравець, Михайла Кріля, Миколи Крикуна, Петра-Богдана Крип'якевича, Івана Крупського, Марії Крушельницької, Олени Кузнецової, Василя Лизанчука, Степана Макарчука, Сергія Махортих, Вячеслава Мурзіна, Михайла Нечиталюка, Тараса Паславського, Івана Патера, Миколи Пелецишина, Олекси Піддубняка, Ренати Ролле, Мирослава Романюка, Марії Свенціцької, Любомира Сеника, Феодосія Стебля, Валерія Трипачука, Віри Фрис, Густава Цвенгроша

*Друкується за постановою вченої ради
Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка
Національної академії наук України*

УДК 39(=83)(477)(082)
+ 902(477)(082)
+ 929 Крушельницька
+ 070(082)
+ 82.09(09)(477)(082)

ББК Т52(23=Ук)_я434
+ Т4(237Ук)_я434
+ Т4Г(2Ук)7д.Крушельницька_я434
+ 4617_я434
+ Ш4Г(2Ук)_я434

**Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни
Крушельницької /Ред. кол.: М. М. Романюк (відп. ред.) та
ін.— Львів, 1998.— 412 с.**

До збірника, присвяченого 70-річчю з дня народження директора Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України, знаного археолога, доктора історичних наук Л. Крушельницької, увійшли статті і наукові розвідки відомих вчених — археологів, істориків, етнографів, літературознавців і мовознавців, бібліотекознавців, книгознавців і мистецтвознавців, а також матеріали людей, які близько знали і знають родину Крушельницьких, особисто Ларису Іванівну як людину, вченого, громадського діяча.

Редакційна колегія:

М. М. РОМАНЮК (відповідальний редактор), **В. М. ТРИПАЧУК** (секретар),
М. А. ВАЛЬО, **Л. І. ІЛЬНИЦЬКА**, **С. П. КОСТЮК**,
М. Ф. НЕЧИТАЛЮК, **Ф. І. СТЕБЛІЙ**

*Видано за сприяння Міжнародного
фонду "Відродження" та мерії м. Львова*

ISBN 966-02-0463-9

©Львівська наукова бібліотека
ім. В. Стефаніка НАН України